

PROBLEMATIKA KRAJEVNOZGODOVINSKIH ORISOV ZA OBDOBJE PO OSVOBODITVI

JERA VODUŠEK-STARIC

Zadnje čase je pri nas veliko govora o preučevanju slovenske zgodovine po letu 1945. Sistematičnega preučevanja tega obdobja se doslej še nismo lotili iz več razlogov. Glavni, ki nam že na začetku dela zbujejo pozornost so: neurejenost arhivskega materiala, vedno večji obseg in raznoličnost tega materiala (na kar vpliva vedno hitrejši in vedno bolj razvejan razvoj družbe, gospodarstva in znanosti), premajhna časovna oddaljenost nekaterih dogodkov ali pojavov in ne nazadnje tudi pomanjkanje kadrov. Če upoštevamo le-te, se nam nehote odpre tudi vprašanje o metodologiji preučevanja tega obdobja. Ne toliko vprašanje o metodologiji pisanja zgodovine same, marveč metodologije zbiranja in sortiranja podatkov in analize problemov o razvoju najnovejšega časa. Pri tem ne bomo mogli zanemariti interdisciplinarnih prijemov, kakor tudi ne časovno in krajevno ožjih raziskav. S tem je povezano vprašanje mesta in vloge krajevne zgodovine za osvetlitev razvoja po osvoboditvi. Če upoštevamo, da je arhivskega materiala, ki ga bo treba obdelati, vedno več, z izjemo obdobja neposredno po osvoboditvi, nam bo v pomoč pri osnovnih raziskavah vsaka po področju ožja raziskava (glede na to, da je razvoj po osvoboditvi potekal enotneje kot v prejšnjih obdobjih). Poleg tega je krajevna zgodovina za zdaj še edino področje, ki ni povsem deficitarno za obdobje po letu 1945.

Za pregled zgodovine po letu 1945 obstaja nekaj literature v jugoslovanskem okviru (dela Bilandžića, Petranovića ipd.), za Slovenijo samo še nič. Zato je bilo temu posvečeno posvetovanje »O vsebinskih in metodoloških vprašanih raziskovanja slovenske povojne zgodovine, s poudarkom na družbeni vlogi ZK«, ki je bilo maja 1976 v Ljubljani. Tu sta bili načeti dve osnovni vprašanji: vprašanje periodizacije zgodovine po letu 1945 in problem arhivov. Znano nam je, kako je potekal razvoj arhivske zakonodaje po letu 1945. Koliko in kakšno gradivo pa je v arhive že oddano, koliko je obdelanega in koliko je ohranjenega za leta neposredno po vojni, naj bi pokazalo posvetovanje arhivistov v Kočevju letos.

Za lažje razumevanje problematike, ki jo obravnava povojna krajevna zgodovina, bi se v svojem prispevku na kratko ozrla na upravni in gospodarski razvoj SR Slovenije v tem času. Izhajajoč iz tega razvoja kakor tudi iz pregledovanja krajevno-zgodovinskih pri-

spevkov, sem se odločila postaviti nekaj mejnikov v našem povojnem razvoju. Ti seveda ne morejo biti dokončni, saj bodo šele nadaljnje podrobne raziskave lahko pripeljale do periodizacije naše najnovejše zgodovine. Zato puščam odprto tudi vprašanje delitve obdobja na podobdobja.

Prvo obdobje obsega čas od leta 1945 do leta 1950,¹ imenujemo pa ga na različne načine obdobje administrativnega upravljanja ali administrativnega centralizma. V tem času poteka obnova porušene dežele in utrjevanje nove oblasti. Z zmago revolucionarnih sil leta 1945 se v Jugoslaviji začne obdobje socialistične graditve dežele. Država prevzame lastništvo nad glavnimi proizvodnimi sredstvi z nacionalizacijo privatnih podjetij leta 1946 in 1948. Z agrarno reformo se ustvari tk. im. splošno ljudsko premoženje, katerega večina ostane v rokah državnega sektorja. Upravljanje nad gospodarstvom je v rokah ustreznih ministrstev, oziroma kasneje generalnih direktij in svetov. Od leta 1945 do leta 1948 je večina sredstev investiranih v obnovo, in sicer največ v metalurško in kovinsko industrijo, v elektrogospodarstvo in v obnovo porušениh poslopij. Ko se je končala intenzivna obnova, so prešli na prvi gospodarski plan od leta 1947 do 1951, s ciljem, da se dvigne »industrija, kmetijstvo in druge proizvodne panoge, tehnika, znanost in prosveta na višjo raven in s tem zagotovi dvig kulture in splošnega življenjskega standarda slovenskega ljudstva.«² Upravna razdelitev Slovenije se razvije iz že obstoječe v času NOB, katere načela so postavljena v Črnomlju februarja 1944. Po vojni prevzamejo oblast v roke krajevni narodnoosvobodilni odbori in odbori OF na terenu, okrajni in okrožni NOO na čelu s predsedstvom SNOS³ in narodno vlado Slovenije, ki je imenovana takoj po osvoboditvi, vse do izvolitve ustavodajne skupščine in sprejetja ustave LRS januarja 1947. Z zakonom iz februarja 1946 se NOO preimenujejo v LO in slovenska federalna enota dobi ime Ljudska republika Slovenija. Načela za organizacijo LO so prvič postavljena že leta 1944 (glej opombo 3) in nato s Splošnim zakonom o ljudskih odborih 1946, ki doživi nekaj sprememb leta 1949. Z zakoni o upravni razdelitvi iz leta 1945, 1946 in 1948 je določen teritorialni obseg krajev, mest, okrajev in okrožij.⁴

Pri obravnavanju tega obdobja moramo upoštevati še zunanje pritiske na Jugoslavijo v tem času. Najhujši je bil pritisk dežel članic kominforma, podkrepljen z gospodarsko blokado prav v času izvajanja prvega petletnega plana. Porajala pa se je tudi nevarnost znotraj našega sistema, ki je eden izmed vzrokov za spremembe v petdesetih letih; to je bila nevarnost birokratizma (v negativnem smislu) zaradi velikega porasta administrativnega aparata.

Drugo obdobje razvoja se začne z letom 1950, s sprejetjem »Temeljnega zakona o upravljanju državnih gospodarskih podjetij po delovnih kolektivih« in se konča leta 1963 s sprejetjem nove ustave. To je čas uvajanja in razvoja samoupravljanja sprva v gospodarstvu, nato v družbenih organizacijah, in čas novega gospodarskega sistema. Na mesto centralnega planiranja je leta 1951 sprejeto načelo planskega vodenja narodnega gospodarstva, kar je dopuščalo podjetjem, da tudi sama planirajo proizvodnjo. Leta 1952 so z zakonom določene stopnje akumulacije in skladov, pri čemer je od skupnega zneska določen del, s katerim samostojno razpolagajo podjetja, ki se je gibal od 3 % do 10 %.

Gospodarski plani so se delali za vsako leto posebej do novega petletnega plana leta 1957. S tem planom so dane zopet nove smernice gospodarske politike: poleg predvidenega porasta skupnega družbenega proizvoda in narodnega dohodka so zmanjšane investicije v težko industrijo in povečane tiste za proizvodnjo blaga za potrošnjo. Samostojnost podjetij se povečuje še naprej, z zakonom iz leta 1954 so ustanovljeni kreditni skladi, leta 1957 začnejo podjetja samostojno deliti svoj dohodek v sklade, ta samostojnost podjetij pri delitvi čistega dohodka se še poveča z gospodarsko reformo leta 1961.

Nova sprememba v upravni ureditvi nastopi leta 1952, ko LO postanejo nosilci samoupravljanja. Področje SR Slovenije se razdeli na mesta, okraje in občine. Pri okrajnih in mestnih LO se ustanovi še en zbor — zbor proizvajalcev, ki z mestnim, oz. okrajnim zborom sodeluje pri upravljanju gospodarstva in v katerega volijo le delavci (v zakonu določeno kateri). Ker tak razvoj ni bil več v skladu z ustavo iz leta 1946, je leta 1953 spreje ustavni amandma, s katerim formalno preneha obstajati državna lastnina, vsa sredstva za proizvodnjo so dana na uporabo družbi. Razvoj komunalnega sistema, pri čemer postane občina nosilec družbenega samoupravljanja, se začne leta 1955 z novo organizacijo občin in okrajev (odpravljeni so mestni LO). Z združevanjem občin v letih

1958, 1960 in 1961 dobimo končno teritorialno podobo občine, kakršno imamo še danes.

Kako so v Sloveniji te spremembe dejansko potekale, je lepo razvidno iz nekaterih prispevkov iz našega povojnega krajevnega razvoja.

Naslednje obdobje bi obsegalo čas od leta 1963 do začetka sedemdesetih let. Takrat se postavi nov mejnik z amandmaji leta 1971, z ustavo leta 1974 in z X. kongresom ZKJ, ko organizacije združenega dela postanejo temelj samoupravljanja in se postavi nov, delegatski skupščinski sistem. Šestdeseta leta so čas za utrjevanje samoupravljanja, gospodarske reforme leta 1965, čas vse večjega odmiranja centralizma, le-to pa je potegnilo za seboj pojavljanje kriznih žarišč v političnem sistemu. Obenem je to čas afirmacije politike neuvrščeniosti kot načela zunanjepolitičnega udejstvovanja Jugoslavije.

Ves ta razvoj in vloga ZKJ in ZKS v njem je lepo razviden iz kongresnih in drugih dokumentov ZKJ oz. ZKS. Veliko podatkov o razvoju SR Slovenije po osvoboditvi dobimo v gradivu za kongres ZKS aprila 1974 in publikacijah Statističnega zavoda Slovenije (»Slovenija 1945—1975«).

*

Poglejmo sedaj, ko imamo v mislih razvoj celotne Slovenije po vojni, kako nam razvoj posameznih področij ali krajev prikažejo prispevki v Kroniki, posameznih zbornikih in samostojnih publikacijah. Za osnovne podatke, posebno o razvoju prebivalstva, nam za celotno Slovenijo lahko služi krajevni leksikon (Krajevni leksikon Slovenije I, II, III). O tem, kateri zborniki in publikacije za krajevno zgodovino obstajajo, je več v prispevku Olge Janša-Zornove, zato jih ne bom še enkrat navajala. Omejila se bom le na naravo prikazov, ki jih vsebujejo.

Veliko prispevkov za posamezne kraje ali področja imamo o demografskem razvoju prebivalstva. Ti so narejeni na osnovi štetij pred drugo svetovno vojno in po njej (povojna štetja so leta 1948, 1953, 1961 in 1971). Poleg gibanja prebivalstva nam je tu večkrat prikazana tudi struktura zaposlenosti. Ponekod so tem podatkom dodani še podatki o strukturi in dohodku gospodarstva, kolikor temu niso posvečeni samostojni članki. Taki prispevki obstajajo za Tolminsko za vsa štetja (Tolminski zbornik, 1956: Janko Breginc, »Gibanje prebivalstva na Tolminskem«, ki upošteva štetja od 1762 do 1953 in Tolminski zbornik, 1975: H. Uršič, istoimeni članek na osnovi štetij 1961 in 1971), za prebivalstvo

Pivke v zadnjih 100 letih (Ljudje in kraji ob Pivki, 1975: E. Lenassi, »Prebivalstvo Pivke v zadnjih 100 letih«, sega do leta 1971), za Škofjo Loko (Loški razgledi, 1964, št. 11, M. Osovnikar, »Gospodarska rast in gibanje prebivalstva v občini Škofji Loki), Mengeš, Kamnik (Kamniški zbornik, 1955: A. Janko, »O komuni Kamnik«, za gibanje prebivalstva v naselju Grosuplje na osnovi štetij od 1817 do 1969 (Zbornik občine Grosuplje, 1969, št. 1, prispevek Dobruške Podkoritnik Žvan), za celjsko območje (Celjski zbornik, 1969/70: Milan Natek, »Razvitost celjskega področja v okviru SR Slovenije«, in Celjski zbornik, 1971/72: Fedor Gradišnik, »Dosedanji regionalno ekonomski razvoj...«, nato še Celjski zbornik, 1973/74: M. Natek, »Rast števila prebivalstva na celjskem območju v desetletju 1961 do 1971«, za velenjsko kotlino (Celjski zbornik 1973/74), za občino Žalec (Savinjski zbornik, 1974, prispevek M. Natka, za čas od 1961 do 1971), za ptujski okraj v prvem Ptujskem zborniku iz leta 1953, za prebivalstvo v Slovenskih goricah od 1968 do 1961 (Svet med Muro in Dravo, 1968, avtor Vlado Valenčič) in ne nazadnje za Ljubljano v zborniku »Ljubljana 1945-70«. Vsi ti prikazi opozarjajo na absolutno rast prebivalstva, s tem da je znamenovana rast prebivalstva v večjih naseljih, število agrarnega prebivalstva pa pada. To se razlaga z razvojem industrije in drugih negospodarskih dejavnosti in z deagrarizacijo podeželja ter z novimi tehnikami obdelave v kmetijstvu, tako v družbenem kot v privatnem sektorju.

Velika večina vseh člankov in publikacij je posvečena razvoju gospodarstva. Za Tolminsko je narejen pregled nad vsemi gospodarskimi dejavnostmi za celotno obdobje po vojni (Tolminski zbornik, 1956 prispevek J. Janeža in Tolminski zbornik, 1975 prispevek I. Kosa) in še za posamezne delovne organizacije posebej (glej oba zbornika). Posebej je obravnavan tudi problem kmetijstva — padec v razvoju živinoreje kot najbolj perspektivne panoge na tem področju (Tolminski zbornik, 1975, prispevek ing. S. Uršiča). Za Goriško dobimo pregled do leta 1968, opis razvoja industrije, elektrogospodarstva in razvoja kmetijstva, v družbenem in zasebnem sektorju (Goriški zbornik 1947—1957 in Goriški zbornik iz leta 1968). Kranjska zbornika iz leta 1970 in 1975 nam dajeta dober pregled o razvoju kranjskega gospodarstva ter njegove strukture in posebej še opise razvoja tekstilne industrije, Save in Iskre. Za Škofjo Loko so podatki zbrani le za lesno industrijo (Loški razgledi 1967, prispevek J. Štera) in Loško tovarno hladilnikov (Loški razgledi

1968, avtor ing. I. Gorenc). Na kratko je v ustreznih zbornikih obdelan gospodarski razvoj Kamnika, Domžal in celjskega območja (za posamezne panoge posebej). Savinjska zbornika iz let 1965 in 1974 dajeta pregled nad razvojem gospodarstva na tem področju (prispevki S. Tratnika, J. Orožna, J. Cerovška itd.). Nekaj o gospodarstvu je še za ptujski okraj (Ptujski zbornik 1953, avtor J. Petrovič), ormoški okraj in Prlekijo (Prlekija, 1955). Za Slovenske gorice je prikazan problem kmetijstva in vinogradništva (Svet med Muro in Dravo, 1968). Nekateri teh prispevkov so zelo podrobni, drugi so napisani bolj kot kratek pregled. Razlikujejo se tudi glede na usposobljenost avtorjev, nekaj jih je izpod peresa strokovnjakov iz posameznih strok, nekaj so jih napisali celo zgodovinarji.

Vzporedno s temi opisi gospodarskih dejavnosti je ponekod podan tudi razvoj samoupravljanja v delovnih organizacijah, kot dober primer lahko služi »Zapis o delavskem samoupravljanju v železarni Jesenice« Milana Polaka (Jeklo in ljudje, III, 1975.).

Tretji večji kompleks, ki ga obravnavajo vsi ti prispevki, je razvoj upravne ureditve, ljudske oblasti in družbenega samoupravljanja. Taki pregledi obstajajo za Goriško od leta 1945, razvoj v coni B in vse do leta 1968 (Goriški zbornik, 1968, C. Vidmar, »Od prvih zametkov LO do današnje komune«, za področje občine Kranj do leta 1975 (Kranjski zbornik 1970, P. Zupančič, »Kranjska komuna 1960-70 in KZ 1975, prispevek Vida Pogačnika), za občino Grosuplje do leta 1970 (Zbornik občine Grosuplje, 1970, J. Marolt, »Nastanek in razvoj občine«, za Škofjo Loko (Loški razgledi, 1961, J. Nastran in M. Žakelj, »Od krajevnih NOO do sedanje komune«, za občino Žalec (Savinjski zbornik 1974, prispevek J. Orožna) in na kratko za Ormož. Pri tistih zbornikih, ki redno izhajajo, a nimajo celotnega pregleda razvoja, pa obstajajo za posamezna krajša obdobja kronike o razvoju občine, kot npr. za Škofjo Loko, za Celje, za Grosuplje. Za mesto Celje samo je zgodovinski pregled razvoja teritorija in uprave napisal Janko Orožen v Kroniki (Kronika št. 3, 1956). To je pregled za daljše obdobje in sega tudi v povojni čas do leta 1955. Izredno zanimiv in koristen prispevek te vrste je samostojna publikacija »Gradivo za razvoj Ljubljane od leta 1945 do 1955«, kjer je M. Dolenc natančno opisal razvoj ljudske oblasti v Ljubljani, dopolnjujejo ga pa še prispevki o razvoju gospodarstva in negospodarskih dejavnosti. Do leta 1965 pa seže kronika dogodkov v Ljubljani (Kronika št. 1, 1965, kjer je tudi prispevek M. Dolenca »Razvoj ljudske

oblasti v Ljubljani v prvem desetletju po osvoboditvi»).

V zbornikih srečamo nato še veliko različnih prispevkov o drugih dejavnostih: o razvoju šolstva za večino že omenjenih krajev, o razvoju zdravstvenega in socialnega varstva, o razvoju knjižničarstva, o delovanju posameznih društev, muzejev in drugih kulturnih ustanov.

V sami Kroniki pa poleg dveh že omenjenih večjih prispevkov zasledimo še naslednje: članek Vladimira Bonača »Iška vas 1941-1948-1953« (Kronika št. 1, 1954), v katerem je avtor orisal razvoj prebivalstva in njegovo strukturo v eni izmed vasi s pretežno kmečkim prebivalstvom in poskušal s tem prikazati razvoj vasi pri nas. Obenem je spodbujal avtorja na pisanje monografij o slovenskih vaseh (na podoben način kot je za Srbijo to naredil Cvijić), česar pri nas nimamo. Njegova pobuda je, vsaj v okviru Kronike, ostala brez odziva. Poleg tega je v »Kroniki« še nekaj člankov o šolstvu in tisku v Ljubljani (Kronika št. 2, 1959 in št. 1, 1962) ter članek o razvoju tovarne papirja Količevo J. Šorna (Kronika št. 1, 1967). V rubriki »Poročila in ocene« poskuša Kronika zasledovati vse vrste publikacij, ki obravnavajo krajevni razvoj po vojni. Podobno nam prinaša članke o razvoju mariborskega področja Časopis za zgodovino in narodopisje (iz leta 1972 V. Bračič, »Razvojni problemi družbenega sektorja kmetijstva v SR Sloveniji ob primeru KK Ptuj«, B. Belec, »Značilnosti družbenega vinogradništva v severovzhodni Sloveniji« iz leta 1973, B. Belec, »Analiza stanja vinogradniških površin v obdobju 1896 do 1954 in do 1969«, iz leta 1970, J. Medved, »Razvoj zemljiških kategorij na osnovi primerjanja katastrskih podatkov iz 1900 in 1962« itd.).

Poleg navedenih publikacij obstajajo še samostojne publikacije iz krajevne zgodovine po letu 1945, kot so: »Mežiška dolina« (razvoj zadnjih 100 let) Jakoba Medveda, »Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane od 1857 do 1953« Igorja Vrišerja, »Gospodarski razvoj Maribora« Ermina Kržičnika, »Razvoj papirnice Vevče« Jožeta Šorna in druge.

Posebna vrsta publikacij, ki jih moramo tudi upoštevati, so tiste, ki opisujejo razvoj posameznih tovarn ali kake dejavnosti. Ponašajo izhajajo ob obletnicah ali za propagandne namene. Omenila bi le nekatere, pri katerih so sodelovali s svojimi izkušnjami zgodovinarji, kot so: »125 let tekstilne tovarne Prebold«, »50 let Dekorativne«, zbornik tovarne Pletenina, katerih avtor je Katarina Kobe-Arzenšek, nato »90 let predilnice Liti-

ja« Franceta Kresala. Takih publikacij je še cela vrsta bolj ali manj zanimivih za zgodovinarja.

Za preučevanje razvoja posameznih občin, krajevnih skupnosti in delovnih organizacij ne smemo zanemariti celo vrsto časopisov, ki danes redno izhajajo. Prav tako nam lahko koristijo letna poročila, ki jih izdajajo delovne organizacije. Pri tem ostaja odprto vprašanje, v kolikšni meri nam te vrste publikacij lahko služijo kot vir za preučevanje povojne krajevne zgodovine in kako jih bomo sistematično zbirali in shranjevali.

Naš povojni razvoj spremljajo s strani svoje stroke tudi sociologi, etnografi, geografi itd. v svojih rednih in samostojnih publikacijah (Slovenski etnograf, Geografski vestnik ipd.).

Prispevki, ki sem jih tu naštevala, večinoma niso dela o krajevni zgodovini v smislu, ki ga vsi poznamo za starejša obdobja. Tisti, ki so nastali sočasno z razvojem samim, imajo nedvomno bolj značaj vira. Taki pa, ki danes prikazujejo razvoj za vsa leta nazaj, se temu bolj približujejo. Pri tem ni zahtevati, da so jih pisali zgodovinarji. Kot lep dokaz za uspešnost sodelovanja avtorjev iz različnih strok nam služi »Gradivo za razvoj Ljubljane od 1945 do 1955«. S tem bi želela poudariti še enkrat, da je interdisciplinarni pristop k raziskavi zagotovo ena izmed metod, ki nam bo v bodoče pomagala pri osvetljevanju razvoja posameznih krajev ali obdobj.

V prihodnje je želeli več prispevkov, ki obravnavajo to obdobje naše zgodovine. To velja tako za razprave, ki bodo obravnavale ves razvoj od leta 1945, da zapolnimo vrzeli, ki jih je še veliko, kakor tudi za prikaze tekočega razvoja. Le-ti naj bodo čim bolj natančni in strokovni, da bodo v pomoč zgodovinarjem jutri. Obenem bi opozorila na potrebo po bibliografiji za to obdobje kakor tudi povezave vseh raziskovalcev, ki imajo namen ukvarjati se s preučevanjem tega obdobja v okviru Zgodovinskega društva ali v okviru projekta »Zgodovina Slovencev 1945—1976«, ki ga pripravlja Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

OPOMBE

1. Mejniki, ki jih tu postavljam z letnico 1950 in drugimi, imajo namen opozoriti na poglobljene spremembe, ki so takrat nastopile, za katere pa ni nujno, da so vezane vse na isti datum. — 2. »Temeljne naloge petletnega plana«, Uradni list LRS, 2. 8. 1947, št. 31 (iz zakona o petletnem planu). 3. Uradni list SNOS, št. 2, 21. 5. 1944. — 4. Uradni list FLRJ 1946 in 1949 in Uradni list LRS 1945, 46, 47, 48.